

DİDAKTİKA TƏHSİL VƏ TƏLİM HAQQINDA NƏZƏRİYYƏDİR

Əhatə olunan məsələlər:

1. Didaktika anlayışına verilən şərhlər.
2. Didaktikanın inkişafı.
3. Didaktikanın qolları və əsas anlayışları.
4. Didaktika və idrak nəzəriyyəsi.
5. Didaktikanın problemləri.

1. Didaktika anlayışına verilən şərhlər

“Didaktika” termini pedaqogika elminə XVII əsrdə daxil olmuşdur. Didaktika yunan sözü olub, hərfi mənası “öyrədirəm” deməkdir. Bu termin ilk dəfə alman pedaqoqu Volfranq Ratke (1571-1635) və çex pedaqoqu Yan Amos Komenski (1592-1670) tərəfindən işlədilmişdir. Müxtəlif müəlliflər didaktikanın məzmununu fərqli izah etmişdir. V.Ratkenin fikrincə, didaktika elmləri, dilləri və incəsənəti öyrətmək məharətidir. Y.A.Komenskiyə görə, didaktika hər şeyi hamıya öyrətmək sənətidir. Didaktikanı bəzi müəlliflər təhsil nəzəriyyəsi, bəzi müəlliflər isə təlim nəzəriyyəsi kimi izah etmişlər. Məsələn, Almaniyada Otto Vilman didaktikanı təhsil nəzəriyyəsi, Fridrex Paulsen təlim nəzəriyyəsi kimi təqdim etmişdir. Rusiyada Pyotr Kapterov didaktikanın təhsil nəzəriyyəsi, Mixail Demkov isə təlim nəzəriyyəsi olduğunu bildirmişdir. Y.Talıbov, Ə.Ağayev, A.Eminov, İ.İsayev tərəfindən hazırlanmış “Pedaqogika” kitabında (Bakı, 2003) oxuyuruq: “Didaktika təlim və təhsil nəzəriyyəsi olub təlim prosesinin mahiyyətini, məzmununu, prinsiplərini, metodlarını, təşkili formalarını, habelə şagirdlərin təlim müvəffəqiyyətinin qiymətləndirilməsi məsələlərini, qanunauyğunluqlarını, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətini, onların vəzifələrini, təlim prosesinin iştirakçıları kimi onların arasındakı münasibətləri öyrənir”.

2. Didaktikanın inkişafı

Didaktikanın “Nə öyrətməli?”, “Necə öyrətməli?” kimi başlıca suallarına ilk cavabı şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, atalar sözləri və zərbil-məsəllərdə, nağıl və dastanlarda tapmaq mümkündür. Didaktik məsələlərə Sokrat, Platon, Aristotel, Seneka, Siseron, Nizami, Rable, Monten, Ə.Təbrizi, Ə.Marağalı, Farabi, Bəhmənyar, Nəsirəddin Tusi, Y.A.Komenski, İ.H.Pestalotsi, J.J.Russo, İ.F.Herbert, K.D.Uşinski, M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, Con Dyui, G.Kerşenşteyner, A.Disterveq, Ceron Bruner və bir çox başqaları diqqət yetirmiş və faydalı fikirlər söyləmişlər.

Pedaqoji fikir tarixində Y.A.Komenski didaktikanın əsasını qoymuşdur. Y.A.Komenski “**Böyük didaktika**” əsərini yazmaqla didaktikanın “*elmi-pedaqoji-*

metodik” sistemini yaratmışdır.

1632-ci ildə çex dilində yazılmış və ilk dəfə olaraq 1657-ci ildə Amsterdanda latın dilində çap olunmuş “Böyük didaktika” elə bir tarixi şəraitdə yazılmışdır ki, bu zaman feodalizm cəmiyyətində məktəblərin böyük əksəriyyəti monastr və kilsələrə məxsus idi. Bu məktəblərdə başlıca olaraq din öyrədilirdi, digər fənlərin (qrammatika, ritorika, dialektika, hesab, coğrafiya, astronomiya, musiqi) materialları isə dini aspektdə tədris olunurdu, təlim metodları ehkam xarakteri daşıyırdı. O yalnız yaddaşın köməyi ilə biliklərin mənimsənilməsinə və onların şagirdlər tərəfindən müstəqil mühakimələrsiz qəbul edilməsinə əsaslanırdı. Biliklərin belə mənimsənilməsi əzbərçilik adlanırdı. Öyrənənlər kilsə kitablarının mətnlərini başa düşmədən, onları dəfələrlə təkrarlamaq yolu ilə mexaniki qaydada öyrənməyə çalışırdılar. Şagidlərin müstəqil fikrinin təzahürü nəinki qiymətləndirilmirdi, həm də küfr kimi qəddarcasına cəzalandırılırdı. Şagirdlərdə təlimə maraq oyadılmasında başlıca vasitə məcburilik idi. Təhsilin, təlimin belə sxolastik forması hakim dairələrin ideologiyasına xidmət edirdi. Ona görə də kütləvi təhsil forması heç cürə təşəkkül tapa bilmirdi.

Y.A.Komenskinin ideyaları orta əsrlərə məxsus məktəblərdə sxolastikanı inkar edərək, yeni tipli məktəbin yaranma zərurətini irəli atdı. Y.A.Komenski pedaqoji fikir tarixinə böyük məktəb islahatçısı, novator pedaqoq kimi daxil olmuş, pedaqogikanın bir elm kimi formalaşmasını təmin etmiş aşağıdakı məsələləri işləmişdir:

- təlimin ana dilində aparılması ideyasını irəli sürmüşdür;

- yaş dövrlərini müəyyən etmişdir. O, yaş dövrlərini hər biri altı illə əhatə olunan dörd qrupa bölmüşdür: a) uşaqlıq dövrü (0-6 yaş), ana qucağı məktəbi; b) yeniyetməlik dövrü (6-12 yaş), ana dili məktəbi; c) gənclik dövrü (12-18 yaş), latın dili məktəbi və ya gimnaziyalar; ç) kamillik dövrü (18-24 yaş) institutlar, akademiya, səyahətlər. O, hər bir yaş dövrünün özünəməxsus xüsusiyyətlərini “Ana qucağı məktəbi”, “Böyük didaktika”, “Dillərə açıq qapı” adlı əsərlərində geniş şərh etmişdir.

Y.A.Komenskinin didaktikasının əsas müddəaları ilə bağlı belə ümumiləşmə vermək olar:

• təlimin sinif-dərs sistemini irəli sürmüş, dərsin əlamətlərini, təşkili xüsusiyyətlərini “Böyük didaktika” əsərində təhlil etmişdir, hamının təhsil almasını zəruri saymışdır.

• təlimin prinsipləri və metodlarını əsaslı şəkildə işləmiş, təlimdə şüurluluq və fəallıq, əyanilik, biliklərin möhkəmləndirilməsi kimi prinsipləri geniş təhlil etmişdir.

• tədris ilini müəyyən etmiş, onu rüblərə bölmüş, hər rübdə təillərin verilməsini zəruri saymış, məcburi məşğələnin, dərsin aşağı siniflərdə dörd, yuxarı siniflərdə 5-6 saat (45 dəqiqə olmaqla) aparılmasını, tədris ilinin sentyabrda başlayıb iyunda qurtarmasını zəruri saymışdır.

• şəkilli dərslik - “Real aləm şəkillərdə” adlı kitab yazmış, həmin kitabda 150 şəkil əsasında 150 dərsin təşkili məsələlərini işləmişdir.

• müəllim, onun şəxsiyyəti, mənəvi dəyərləri haqqında qiymətli fikirlər

söyləmiş, müəllimi günəşə, memara, bağbana bənzətmişdir.

- tərbiyənin məqsədi, məzmunu, metodları haqqında bu gün də əhəmiyyətini itirməyən fikirlər irəli sürmüşdür.

- məktəb dərsləkləri, onların tərtibi prinsipləri haqqında orijinal fikirlər söyləmişdir. Dərsləkləri “Qızıl gül bağı”, “Bənövşə”, “Səhər”, “Qapı”, “Darvaza” və s. adlandırmağı məsləhət bilmişdir.

- ailə tərbiyəsinə geniş yer vermiş, uşağı qızıldan qiymətli, şüştədən kövrək adlandırmış, ana südünü ən müqəddəs qida hesab etmişdir. O, ailə tərbiyəsinə dair qiymətli fikirlərini “Ana qucağı məktəbi” əsərində vermişdir.

- müharibələrin əleyhinə olmuş, qılınc və oxları orağa çevirməyi zəruri saymış, insanlığın xoşbəxtliyini, normal yaşayışını təmin etmək üçün hərbi cəbbəxanaları dağıtmağı irəli sürmüşdür. O, bu kimi ictimai-fəlsəfi fikirlərini “Dünyanın dolaşq yolları” adlı əsərində şərh etmişdir.

Y.A.Komenski ideyalarını tənqidi nöqtəyi-nəzərlə inkişaf etdirərək Pestalotsi, Herbart, Uşinski, Disterveq və başqaları didaktikaya önəmli töhfələr verə bilmişlər.

Ömrünün 50 ilini uşaqların təlim-tərbiyəsinə sərf edən, təlimi əməklə birləşdirməyə üstünlük verərək xüsusi tipli orta ümumtəhsil məktəbi və institut yaradan İ.Pestalotsi (1746-1827) ən nümunəvi ibtidai məktəblər üçün elementar təhsil nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır.

İ.Pestalotsinin didaktikasındakı ən faydalı elmi-pedaqoji ideyalarını belə səciyyələndirmək olar:

- müəllimin ən başlıca vəzifəsi özünün nümunəvi fəaliyyətinin əsası kimi uşağın əqli fəaliyyətini inkişaf etdirib möhkəmləndirmək;

- təlimin tərbiyəedici xarakterinə üstünlük vermək;

- hər cür təhsil formalarını əbədi qanunlara (mütərəqqi qayda və qanunlara) tabe etmək;

- ağılın köməyi ilə predmetin dərk edilməsinə nail olmaq;

- öyrətmə prosesində müşahidəyə (adi müşahidəyə, ilkin müşahidəyə, mütəşəkkil müşahidəyə, sabit müşahidəyə) üstünlük vermək;

- təlimin sxolastik metodlarından yan keçmək;

- təlim prosesində əyaniliyə üstünlük vermək .

İ.F.Herbert (1776-1841) “Pedaqogikadan birinci mühazirələr”, “Tərbiyənin məqsədindən doğan ümumi pedaqogika” adlı əsərlərində didaktikanın ümumi məsələlərinə və təlimin tərbiyəedici xarakterinə dair dəyərli fikirlər söyləmişdir.

İ.F.Herbertin didaktikasının əsas müddəalarından aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- təhsil sistemində qədim dillərə üstünlük verilməsi;

- biliklərin verilməsi, mənimsənilməsi və möhkəmləndirilməsində psixoloji yanaşmalara üstünlük verilməsi;

- biliklərin dərinləşdirilməsi üçün vahidlərin müəyyənləşdirilməsi;

- müqayisədən idrak vasitəsi kimi istifadə olunması;

- ardıcılığın, sistemliliyin, aydınlığın, assosiasianın metod kimi qəbul edilməsi.

İ.F.Herbert Y.A.Komenskinin ənənəvi sinif-dərs sistemini tənqidi surətdə götür-qoy edərək (tənqidi təfəkkür süzgəcindən keçirərək) etika və psixologianın

nəzəri nailiyyətlərinə əsaslanan sistem yarada bilmişdir. İ.F.Herbartın təlim sisteminin hədəfi belədir: *düzgün pedaqoji rəhbərlik, intizam və onunla bağlı olan təlim əxlaqca güclü xarakterlərin formalaşmasına xidmət edir. Təlimi intizamla sıx uyğunlaşdırmaq, bilikləri şagirdlərin hiss və iradəsi-nin inkişafı ilə birləşdirmək tərbiyəedici təlimin mahiyyətini təşkil edir.* Bu anlayışı elmə gətirməklə İ.F.Herbart qeyd etmək istəyirdi ki, *tərbiyəni təlimdən ayırmaq olmaz, insanın iradə və xarakteri onun ağılı ilə eyni zamanda inkişaf edir. İ.F.Herbartın didaktikaya başlıca töhfəsi təlimin mərhələlərini müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur. Onun sxemi belədir: aydınlıq-assosiasiya-sistem-metod.* Təlim prosesi nəzəri xarakterli təsəvvürlərdən anlamağa doğru və anlamaqdan bacarıqlara doğru gedir. Göründüyü kimi, bu sxemdə praktika yoxdur. Bu formal səviyyələr təlimin məzmunundan asılı deyil, onlar bütün dərslərdə və bütün fənlər üzrə tədris prosesinin gedişini müəyyən edir .

Danılmazdır ki, İ.F.Herbartın nəzəriyyəsi XIX əsrin ortalarında geniş yayılmış və ondan üstün şəkildə istifadə olunmuşdur. Lakin müasir pedaqogikanın verdiyi qiymətə görə, Herbartın didaktik sistemi avtoritar xarakter daşımışdır. Təsadüfi deyildir ki, Amerika filosofu, psixoloqu və pedaqoqu Con Dyui (1859-1952) öz didaktik sistemini İ.F.Herbartın avtoritar pedaqogikasına qarşı qoymuşdur. Onun fikrincə, bu yanaşma cəmiyyətin və məktəbin mütərəqqi inkişafı ilə ziddiyyət yaradırdı. Buna baxmayaraq, Herbartın didaktikası müasir nəzəriyyə və praktikanın inkişafına öz təsirini göstərmişdir.

Didaktikanın inkişafında rus pedaqoqlarından K.D.Uşinskinin (1824-1871) xidməti böyükdür. Onun “İnsan tərbiyənin obyektini kimi. Pedaqoji antropologiya” adlı əsəri didaktik problemlərə həsr olunmuş böyük tədqiqat əsəridir. Təlimin fəlsəfi, fizioloji, psixoloji, məntiqi əsaslarını küll şəkildə işləyən K.D.Uşinski olmuşdur. Y.A.Komenskidən sonra didaktikanın bir elm kimi formalaşmasında K.D.Uşinskinin rolu əvəzəlməzdir. O, özünün didaktik fikirlərini məharətlə tərtib etdiyi “Uşaq aləmi” və “Vətən dili” dərslərində nəzərə almışdır.

Antik dövrlərdən başlayaraq sosiallaşma ilə yanaşı, tədricən təhsil sistemində son məqsəd kimi şəxsiyyətyönlü məzmun da öz əksini tapır. XX əsrin birinci yarısından başlayaraq Qərbdə pedaqoji axtarışlar bu istiqamətdə fəallaşır (R.Şteyner, M.Montessari, S.Frene). Təhsilin yeni məqsədləri, məzmunu, forma, metod və vasitələri ilə bağlı olan bu proses pedaqoji axtarışların nəticələri kimi, şəxsiyyətin səviyyəsinə müvafiq olaraq yeni sosial tələblərə deyil, həm də geniş mənada insana istiqamətləşdirilmiş forma olmağa başlayır. Beləliklə, pedaqoji paradigmalardan yeni axtarışları bir-biri ilə əks qarşılıqlı iki tendensiyanın – təhsil sferasının fərdi və sosial yönümlü ideayaların təsdiqi və araşdırılması kontekstində aparılır. Sosiallaşdırma və fərdiləşdirmə kimi bir-birinə əks yönümlərin təhsildə meydana gələn yeni məqsədlər kimi formalaşmasına səbəb olur.

Nəzəriyyəçilər şəxsiyyətin psixi inkişafı ilə təlimin əlaqəsini müxtəlif cür izah edirlər:

- müstəqil proses kimi psixi inkişafın nəticələri təlim və tərbiyədə istifadə olunur;

- inkişaf, onunla birlikdə təlim və tərbiyənin məzmunu, dəqiq xarakteri vəziyyətdən asılı olaraq dəyişir;

- inkişaf təlimdə yeni texnologiyaların tətbiqini reallaşdırır, təlim prosesi də öz növbəsində inkişafı stimullaşdırıb irəli aparır.

XX əsrin əvvəllərində təhsilin məzmununda artıq bir-biri ilə əks mövqedə duran iki - formal və maddi təhsil konsepsiyaları formalaşmağa başlamışdı. Formal təhsil konsepsiyası (Hegel təhsil ənənəsi) şagirdlərin ümumi qabiliyyətlərinin, onların təxəyyülü, təfəkkür və yaddaşlarının inkişaf etməsinə daha çox diqqət yetirir. Maddi təhsil konsepsiyası (C.Dyui) isə təhsil materialının seçilməsində kriteriya kimi onun vacibliyini və sonrakı həyatda lazımlılığını əsas götürür.

Didaktikanın inkişafında, müasir təlim, təhsil və tərbiyə modellərinin formalaşmasında Con Dyuinin təlim sistemi müəyyən rol oynamışdır. 1895-ci ildə Çikaqo məktəblərinin birində öz eksperimentini başlayan C.Dyui diqqəti şagirdlərin şəxsi fəallığının inkişafına vermişdir. O, müəyyən etmişdir ki, məktəblilərin maraqlarını, həyatı tələbatlarını nəzərə almaqla qurulan təlim yadda saxlamaya əsaslanan verbal (söz, kitab) təlimə nisbətən daha yaxşı nəticələr verir. Bu konsepsiyanın mahiyyəti belədir: insan çətinliklərlə rastlaşanda düşünməyə, fikirləşməyə başlayır. Həmin çətinlikləri aradan qaldırmaq onun üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

C.Dyuinin fikrincə, düzgün təşkil olunmuş təlim problemlə olmalıdır. Müəllim şagirdlərin maraqlarının inkişafına diqqətlə nəzarət etməli, onların gücünə müvafiq problemlər qoymalıdır. Şagirdlər öz növbəsində əmin olmalıdırlar ki, onlar problemi həll etməklə özləri üçün yeni və faydalı biliklər kəşf edirlər.

İ.F.Herbertin “ənənəvi” sistemi ilə müqayisədə C.Dyui daha cəsarətli yeniliklər təklif etmişdir. C.Dyuinin sistemində kitabdan oxumaq əvəzinə əsasını şagirdlərin şəxsi idrak fəaliyyəti təşkil edən fəal öyrənmə prinsipi, hazır bilikləri verən müəllimin yerini şagirdlərə çətinlikləri aradan qaldırmaqda kömək edən müəllim tutmuş, hamı üçün stabil tədris proqramları əvəzinə təxmini proqramlar tətbiq olunmuş, şifahi və yazılı sorğunun yerini nəzəri və praktiki məşğələlər əvəzləmişdir. Şagirdlərin müstəqil tədqiqat işinə sözügedən təlim sistemində önəm verilmişdir.

Ə.Paşayev və F.Rüstəmov haqlı olaraq qeyd edirlər ki, bir çox sahələrdə yenilikçi xarakter daşmasına baxmayaraq C.Dyuinin təlim nəzəriyyəsi də nöqsanlardan azad deyildi. Odur ki, C.Dyuinin “təlim prosesini ancaq problemlə qurmaq”, İ.F.Herbertin “təlim prosesini ancaq verbal metodlarla qurmaq” fikirləri pedaqoji praktikada tam uğur qazana bilmədi. C.Dyuinin mütərəqqi didaktikasının məhdudluğu onda idi ki, şagirdlər biliklərin möhkəmləndirilməsi prosesində iştirak etmirdilər. Bütün şagirdlər üçün ümumi olan proqramları əvəz edən natamam “layihələr” və kurslar təlimdə nə varisliyi, nə də sistematikeyi təmin edə bilirdi .

İ.F.Herbertin və C.Dyuinin didaktik sistemlərinin təhlili göstərir ki, onlar sürətlə inkişaf edən həyatın tələblərinə tam cavab verməmişlər. Sonralar aparılan tədqiqatlar ənənəvi və mütərəqqi sistemlərin yaxşı cəhətlərini qoruyub saxlamışdır.

Didaktikada yeni istiqamətlər içərisində məşhur Amerika psixoloqu və pedaqoqu Ceron Brunerin işləyib hazırladığı “kəşflər etmək yolu” ilə öyrətmək konsepsiyası diqqətəlayiqdir. Bu konsepsiyaya görə, şagirdlər öz kəşfləri ilə dünyanı dərk etməli, biliklərə yiyələnə bilərlər. Belə kəşflər şagirdlərdən əqli qüvvələrin gərginliyini tələb edir və məhsuldar təfəkkürün inkişafına olduqca

səmərəli təsir göstərir. C.Brunerə görə, yaradıcı təlimin əlaməti təkcə müəyyən mövzu üzrə biliklərin toplanması və qiymətləndirilməsi, bunun əsasında müvafiq ümumiləşmələrin aparılması deyil, həm də öyrənilən materialın çərçivəsindən kənara çıxan qanunauyğunluqların aşkar edilməsindən ibarətdir.

Didaktikanın problemləri ilə S.T.Şatski, P.P.Blonski, P.N.Qruzdev, N.K.Qoncarov, B.P.Yesipov, N.A.Sorokin, Q.İ.Şukina, M.N.Skatkin, İ.Y.Lerner, M.İ.Maxmutov, M.A.Danilov, Y.K.Babanski, M.M.Mehdizadə, M.Muradxanov, N.M.Kazımov, A.O. Mehrabov, Ə.Ə.Ağayev, Y.Ş.Kərimov, Ə.Ə. Abbasov, Ə.X.Paşayev, F.A.Rüstəmov, B.A.Əhmədov və başqaları xüsusi məşğul olmuşdur.

Hazırda təhsil və təlim prosesini və ya onun ayrı-ayrı aspektlərini təsvir və izah etmək üçün onlarla müxtəlif modellər işlənib hazırlanmışdır. Bu modellərdə Komenski-Herbart klassik modelinin Dyuinin mütərəqqi nəzəriyyəsi və təlimin yeni nəzəriyyələri ilə uzlaşması açıq-aşkar görünür. Bu onu sübut edir ki, əvvəlki pedaqoqlar nəslinin əldə etdiyi elmi qənaətlər inkar edilmir, əksinə onların bütün müsbət cəhətləri sonradan yaranan nəzəriyyələrə daxil edilir.

Didaktikanın əsas məqsədi təlim prosesinin qanunauyğunluqları əsasında təhsilin məzmununun şagirdlər tərəfindən maksimum səmərəli mənimsənilməsini, onların tərbiyə olunmasını və inkişafını təmin edən yolların və şərtlərin müəyyənləşdirilməsidir. Didaktika mütəxəssisləri çalışırlar ki, bəşəriyyətin əldə etmiş olduğu ictimai təcrübənin, bilik və bacarıqların gənc nəslə öyrədilməsində müəllimlərin və şagirdlərin zəhmətini mümkün qədər yüngülləşdirsinlər. İctimai-iqtisadi inkişafın tələblərini öyrənmək, bu tələblərə uyğun təhsilin hər mərhələsinin məqsəd və vəzifələrini konkretləşdirmək, həmin məqsəd və vəzifələri nəzərə alaraq təhsilin məzmununu müəyyənləşdirmək didaktikanın öhdəsinə düşür.

3. Didaktikanın qolları və əsas anlayışları

Pedaqogikanın formalaşmış sahələrindən biri olan didaktika özü qollara şaxələnmişdir: ümumi didaktika, xüsusi didaktika, məktəbəqədər təlim-tərbiyə didaktikası, məktəb didaktikası, ilk-peşə ixtisas məktəbi didaktikası, orta ixtisas məktəbi didaktikası, ali məktəb didaktikası, hərbi təhsil didaktikası, yaşlıların təhsili didaktikası, xüsusi məktəb didaktikası, ixtisasartırma didaktikası, əlahiddə didaktika və s.

Ümumi didaktika təlim və təhsil haqqında nəzəriyyə kimi başa düşülür. Didaktikanın tədqiqat obyektini təhsil prosesidir. Onun predmeti isə didaktik münasibətlərdən, bu münasibətlərin mücərrəd səviyyədə modelləşdirilməsindən ibarətdir. Didaktika müəllimin rəhbərliyi altında verilən təhsil növünü (yəni təlimi) “müəllim-vasitə-şagird” (və ya tələbə) sistemi dairəsində tədqiq edir, müstəqil təhsili isə “öyrənən-material” sistemi çərçivəsində araşdırır. Təlim-tərbiyə müəssisələrində təhsil müəllimin rəhbərliyi altında verildiyindən orta məktəb didaktikası, əsasən təlim haqqında nəzəriyyə hesab edilir. Ümumi didaktika təlim prosesinin obyektiv qanunauyğunluqlarını, onları şərtləndirən amilləri üzə çıxarmağa çalışır. Söhbət bu və ya digər fənnin, yaxud bir qrup fənnin tədrisi qanunauyğunluqlarından deyil, bütün fənlərin tədrisinə xas olan ümumi qanunauyğunluqlardan gedir. Ümumi didaktika müəyyən etmişdir ki, məsələn, bütün

fənlərin tədrisində təkrar olunan səciyyəvi hallar vardır; müəllim və şagird fəaliyyətinin bir-birini şərtləndirməsi, tədris vəzifələrini şagirdlərin başa düşməsinə müəllimin rəhbərliyi; tədris vəzifəsinə uyğun gələn obyektlərin əlamətlərinə aid şagirdlərdə təsəvvürlərin əmələ gəlməsi və bu əsasda anlayışların formalaşdırılması; təlim zamanı formalaşan anlayışların əməli işə tətbiqi; biliyin tətbiqi zamanı bacarıq və vərdislərin formalaşması və s.

Xüsusi didaktikaların (bunlara çox vaxt “metodikalar” deyirlər; bəzi ədəbiyyatda “xüsusi didaktika” əvəzinə “fənn didaktikası” anlayışı da işlədilir, təbii ki, “ümumi didaktika” anlayışı ilə yanaşı “xüsusi didaktika” anlayışının işlənilməsi daha məntiqlidir) vəzifəsi konkret fənlərin təlimi xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaqdan ibarətdir. Ümumi didaktika ayrı-ayrı fənlərin tədrisi metodikasına və xüsusi didaktikaya əsaslanarsa da, onlara xas spesifik halları özündə ehtiva etmir. Halbuki, konkret fənni (məsələn, botanikanı, zoologiyanı, insan anatomiyası və fiziologiyasını, ümumi biologiyanı) tədris edən müəllim üçün iki cəhət: ümumi didaktikanın müəyyənləşdirdiyi qanunauyğunluqların konkret fənnin tədrisində necə təzahür etdiyini və konkret fənnin tədrisi üçün səciyyəvi olan qanunauyğunluqları bilməsi daha vacibdir. Xüsusi didaktikaya, məsələn, bioloji fənlərin tədrisi problemlərini ümumiləşmiş şəkildə əhatə edən biologiyanın tədrisi metodikası, fizikanın ayrı-ayrı sahələrinin tədrisi məsələlərini əhatə edən fizikanın tədrisi metodikası və s. aiddir.

Ümumi didaktika bütün xüsusi didaktikaları ümumiləşmiş şəkildə özündə birləşdirir və onların özəyinə çevrilir, fənlərin tədrisinə vahid mövqedən yanaşılmasına imkan verir.

Didaktikanın əsas anlayışları. Pedaqogikanın ən inkişaf etmiş sahəsi və özünün dəqiq müəyyənləşmiş tədqiqat mövzusu olan, habelə konkret məsələləri əhatə edən didaktika bir sıra anlayışlara istinad edir: təhsilin məzmunu, təhsil sistemi, təhsil sisteminin prinsipləri, təhsilin məqsədi, təlim, təlimin mahiyyəti, təlimin mərhələləri, təlim prinsipləri, təlim üsulları, təlimin təşkili formaları, təlim vasitələri, müəllim, şagird, dərs, dərsin tipləri, dərsin mərhələləri, təlimdə mənimsəmə, təlim texnologiyaları, müvəffəqiyyət, nailiyyət, mənimsəməyə nəzarət, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi, bilik, bacarıq, vərdiş və s.

4. Didaktika və idrak nəzəriyyəsi

Didaktikanın problemlərindən biri elmi idrakla təlim arasında əlaqənin mahiyyətini açmaqdan ibarətdir. Bu əlaqə qarşılıqlıdır. İctimai inkişafın bütün mərhələlərində sözügedən qarşılıqlı əlaqə özünü göstərir.

Cəmiyyətin yaşaya bilməsi üçün mühüm şərtlərdən biri odur ki, insanlar dünyanın obyektiv inkişaf qanunlarını dərk etsinlər, həmin qanunlardan əməli şəkildə istifadə etməyin yollarını müəyyənləşdirdirsinlər. İkinci mühüm şərt dərk olunmuş qanunların və onlardan istifadə yollarının gənc nəslə çatdırılmasından ibarətdir. Birinci şərti yerinə yetirmək elmi idrakın, ikincini yerinə yetirmək təlim prosesinin, təlimi idrakın funksiyasıdır. Bu iki müxtəlif məqsəd və mahiyyət daşıyan, lakin vəhdət təşkil edən prosesləri - təlim prosesini və idrak prosesini nə eyniləşdirmək, nə də birini o birindən uzaq hesab etmək olmaz. Təəssüf ki, bəzi

didaktlar bu iki proses arasında olan fərqləri aydın şərh edirlər, lakin onların vəhdətini unudurlar, bəziləri isə təlim prosesinin təşkilini idrak prosesinin gedişi kimi qələmə verməklə şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini və imkanlarını nəzərə almağı yaddan çıxarır və beləliklə də, əslində didaktikanın özünü inkar etmək dərəcəsinə gəlirlər. L.S.Rubinşteyn yazırdı ki, bu əsas məsələnin yeganə düzgün həlli yolu təlim ilə idrak prosesinin vəhdətini (eyniləşdirməsini yox) və fərqlərini (tam şəkildə müxtəlif olmalarını deyil) qəbul etməkdədir.

Elmin nəticələri təlimin məzmununu zənginləşdirir, zənginləşən təlim də, öz növbəsində, elmin sonrakı inkişafına zəmin yaradır. Gələcək elmi kadrlar tədris müəssisələrindən keçib gedirlər. Elmin necəliyi həm də təlimin necəliyindən asılı olur. Elmi idrak və təlim nəinki bir-birinə, həm də birlikdə cəmiyyətin sonrakı inkişafına müəyyən təsir göstərir.

Elmi idrakın nəticəsi olan biliklərin həyata, istehsalata tətbiqi üçün həmin biliklər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə gedəcək gənclər tərəfindən məhz tədris müəssisələrində mənimsənilir, bu proses fasiləsiz dövr edir.

İdrak və təlim arasında qarşılıqlı əlaqənin olması, idrak nəzəriyyəsi ilə təlim nəzəriyyəsi arasında müəyyən münasibətin mövcudluğunu da göstərir. Bu və ya digər pedaqoji sistemdə təlim nəzəriyyəsi müvafiq idrak nəzəriyyəsinə istinad edir. Məsələn, barəsində yuxarıda bəhs etdiyimiz məşhur çex pedaqoqu Y.A.Komenskinin təlim nəzəriyyəsi dövrü üçün mütərəqqi olan sensualist idrak nəzəriyyəsinə uyğun qurulmuşdur. Onun fikrincə, biliyin yeganə mənbəyi müşahidə olduğundan, təlim zamanı əyaniliyə geniş yer verilməlidir. Yaxud idealist mövqedə duran bir çox pedaqoqlar dünyanın dərk olunmasında praktikaya məhəl qoymamışlar. Onların idrak nəzəriyyəsinə görə bilik şüurun, təfəkkürün məhsuludur, guya ictimai-iqtisadi təcrübənin idrak prosesinə daxil yoxdur .

Dialektik materialist idrak nəzəriyyəsinə uyğun qurulan təlim nəzəriyyəsinə görə biliyin əsas mənbəyi obyektiv gerçəklikdir, meyarı isə praktikadır. Metodoloji əsası dialektik materialist idrak nəzəriyyəsi olan təlim prosesində şagirdlərin mənimsəmə prosesi həm “canlı müşahidədən...”, həm də geniş ölçüdə müəllimin canlı sözündən, həm empirik materialın öyrənilməsindən, empirik təfəkkürdən, həm də rəşional təfəkkürə istinad etməkdən başlanır. Unuda bilmərik ki, rəşional təfəkkürə istinadən alınan biliklərin də kökü canlı müşahidədir. Bəşər idrakının quruluşunda mühüm və ilk element (idrakın rəşal prosesində hər nə qədər vasitələrlə gizli ifadə olunsa da) hisslə qavranılan empirik bilik bütün biliklərimizin mənbəyi kimi çıxış edir.

Yeri gəlmişkən vurğulayaq ki, idrak nəzəriyyəsinə aid olan biliklər müəllimin təlim fəaliyyətində şüurluluğunu artırır və deməli, təlimin sərəməsinə yüksəltmək üçün qnoseoloji zəmin yaradır.

5. Didaktikanın problemləri

Didaktika müəllimlərin iş təcrübəsini öyrənib ümumiləşdirməklə, təlimin bir çox nəzəri və əməli problemlərini araşdırmaqla daim inkişaf etmişdir. Didaktikanın inkişafını isə təhsil qarşısında, tədris müəssisələri qarşısında dövrün irəli sürdüüyü vəzifələr şərtləndirir. Cəmiyyətin inkişafının müəyyən mərhələsində ortaya çıxan

yeni sosial və iqtisadi vəzifələrlə mövcud təhsil sisteminin strukturu, təhsilin məzmunu, təlim üsulları arasında uyğunsuzluq yaranır. Sonuncular birincilərdən geri qalır. Geriliyi aradan qaldırmaq lazım gəlir. Təlim və təhsillə əlaqədar didaktik problemlər yaranır. Bu, təbii bir prosesdir. Odur ki, didaktikanın problemləri həmişəyaşardır, didaktika elm sahəsi olaraq həmin problemlərin həlli ilə məşğul olmaqdadır.

Didaktikanın inkişaf tarixindən görünür ki, nəzəri problemlərin işlənilməsi və müəllimlərin pedaqoji təcrübəsinin öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi işi olduqca mürəkkəbdir, səhvlər və yanlışlar didaktik fəaliyyətində tez-tez təzahür edir. Bir çox hallarda problemlər pedaqoji cəhətdən nöqsanlı müəyyənləşdirilir, tədqiq olunan problemin nəticəsi mütləqləşdirilir və şişirdilir. Şişirtmə hallarına müəllimlərin təcrübəsinə öyrənilməsi ümumiləşdirmək sahəsində də təsadüf edilir. Yeni sosial-iqtisadi inkişaf imkanlarına malik olan ölkəmizdə təlim və təhsil sahəsində ciddi dəyişikliklər aparılması zərurətdir. Unutmaq olmaz ki, təlim prosesinin təsiri ilə tərbiyə alan, məntiqi mühakimə yürütməyi, müqayisələr aparmağı, ümumiləşdirmələr etməyi, nəticə çıxarmağı, müstəqil fəaliyyət göstərməyi bacarmalı olan bugünkü şagird gələcəyin şüurlu vətəndaşı, yaradıcı düşünən mütəxəssisi, qurub-yaradan yenilikçidir. Cəmiyyətin inkişafının hazırkı səviyyəsi tələb edir ki, tədris müəssisələrində təhsilin məzmunu, yəni tədris planları, tədris proqramları və dərsliklər yeniləşdirilsin. Təhsilin məzmunu respublikanın həyatına, mədəniyyətinə, iqtisadiyyatına aid məsələlərlə məhdudlaşdırılmasın, ümumbəşəri dəyərlər də nəzərə alınsın. Şagirdlərin qabiliyyətləri üzə çıxarılsın, nəzərə alınsın və inkişaf etdirilsin. Aktuallığını itirməmiş bir çox problemlər - təlim zamanı şagirdlərin tərbiyəsi, dərs zamanı əks əlaqənin təmin olunması, təlimdə şagirdlərin müstəqilliyi və fəallığının artırılması və s. yenidən işlənilsin. Ümumiyyətlə, sivilizasiya prosesinin əbədi davamlı olması didaktikanın problemlərinin həmişəyaşarlığını və mövcudluğunu şərtləndirir. Bu cür məsələlərin nəzəri və əməli cəhətdən işlənməsi didaktika və metodika sahəsində çalışan mütəxəssislərin əlbir fəaliyyətindən çox asılıdır. Didaktikanın müasir problemlərindən mütəxəssis pedaqoqların və praktik müəllimlərin hali olmaları və bu problemlərin birlikdə həlli həm didaktikanın sonrakı inkişafına, həm də təlim və təhsilin tərəqqisinə köməkdir.

Sual və tapşırıqlar

1. Didaktika nəyi öyrənir?
2. Didaktikanın əsas məqsədi nədir?
3. Didaktikanın əsas anlayışları hansılardır?
4. Y.A.Komenskinin didaktik sistemini səciyyələndirin.
5. İ.Pestalotsinin didaktik sisteminin faydalı pedaqoji cəhətləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
6. İ.F.Herbertin ənənəvi təlim sistemi ilə C.Dyuinin təlim sistemini qarşılaşdıraraq səciyyələndirin.
7. Didaktikanın qolları barədə nə deyə bilərsiniz?
8. Elmi idrakla təlim prosesinin əlaqəsini izah edin.
9. Didaktikanın problemləri ilə bağlı şərh verin.

Ədəbiyyat

1. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşıoğlu, 2009.
2. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. 3 cildə. Bakı: Təhsil, 2012.
3. Mehrabov A.O., Abbasov Ə.Ə. və b. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006
4. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007.
5. Mehrabov A.O. Müasir təhsilin metodoloji problemləri. Bakı: Mütərcim, 2012.
6. Abdullayev B.A., Zülfüqarova Ş.V.. Didaktika. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2005. səh.5-26.
7. Əhmədov B.A., Rzayev A.Q.. Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: Maarif, 1983. səh.87-90.
8. Kazımov N.M., Həşimov Ə.Ş.. Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996, səh.68-75.
9. Mehdizadə M.M.. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1982. səh.46-47.
10. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A.. Pedaqogika. Bakı: Nurlan, 2007. səh.114-116.
11. Həsənov M.M. Problemlə təlim vasitəsilə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi. Bakı: Müəllim, 1986.
12. Həsənov M.M., Bəhmənova C. İbtidai siniflərdə fəal və interaktiv metodlardan istifadənin nəzəri-praktik məsələləri. (Metodik vəsait). Bakı: ADPU, 2009.
13. Sadıqov F.B.. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2009. səh.70-83.
14. Talıbov Y., Ağayev Ə., Eminov A., İsayev İ.. Pedaqogika. Bakı: Adiloğlu, 2003. səh.28-30, 39-41.
15. Əhmədov H.H. Pedaqogika.(Dərs vəsaiti). Bakı, 2006.
16. Əhmədov H.H. Azərbaycan təhsilinin inkişaf strategiyası. Bakı: Elm, 2010.
17. Əhmədov H.H. Təhsilin modernləşdirilməsi və onun pragmatik hədəfləri // Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi əsərləri, 2008, №2, s. 19-21.
18. Əhmədov H.H. Ali təhsilin modernləşdirilməsi.(monoqrafiya). Bakı: 2008.